

РЕЦЕНЗИЯ

за дисертационен труд за получаване на образователна и научна степен „доктор”

от **Мария Грозданова Христова**, докторант в катедра „Археология”

ИФ – СУ „Св. Климент Охридски”

На тема: „Керамиката от биритуалните некрополи (VII – IX в.)”

Проучените през последните 50-60 години у нас некрополи предоставят възможност не само за сравнително точна и пълна характеристика на погребалните обреди в Долнодунавската област на средновековна България до средата – края на IX век, но и за проследяване на етнокултурните процеси на Долен Дунав в периода VII – X в. Този проблем всъщност вълнува учените още с първите стъпки на българската археологическа наука. С основание тези процеси предизвикват интерес до ден днешен, за което подсказва и дисертационният труд на **Мария Грозданова Христова**. Некрополите са тези източници, към чието проучвания се устремяват учените, когато трябва да се даде ключ и градиво за историята на България през средновековието. Именно в тях прозират културни традиции и връзки, религиозни и митологически представи, бит и други. Тази проблематика е неразривно свързана с въпросите на етногенеза и тя отдавна е загубила своя локален характер. Под въздействието на сложни явления на нашето съвремие в българската археологическа и етнографска наука, както впрочем и в други хуманитарни науки се проследяват значителни промени. В този смисъл дисертационният на труд **Мария Грозданова Христова** е навременен, тъй като тези възможности, които предоставят некрополите от езическия период, разкриват пред изследователите още една гледна точка към тези прояви на културата.

Дисертационният труд на **Мария Грозданова Христова**, на тема: „Керамиката от биритуалните некрополи (VII – IX в.)” съдържа аналитико – синтетичен текст, разпределен в 182 страници – увод, три глави и заключение. Към него са приложени библиография върху 20 страници. Графичните приложения са в самостоятелно книжно тяло и се състои от 526 обр. и 20 табла. Каталогът обхваща 178 страници. Още в самото начало ще отбележа, че много добро впечатление ми прави добрият стил и четивност на предложения труд.

Предложеният за обсъждане дисертационен труд добре е структуриран. Естеството на темата предполага и „дисбаланс” на обема на съответните глави.

В уводните думи, с които започва трудът (3-8 стр.) се представя развитието на проблема и изследванията върху него, насоката на дискусиите във връзка с основни въпроси свързани с погребалните практики и биритуалните некрополи на Долен Дунав, съпоставени с некрополите в ареала на Салтово-Маяцката култура и намерените в тях, като погребален инвентар, керамични съдове. С основание Мария Христова отбелязва: „Географският и хронологичен обхват се съдържа в термина „биритуални некрополи”. С него в специализираната литература се обозначават групата некрополи разположени преимуществено в североизточна България, Добруджа и югозападната периферия на Влахия, в които са практикувани едновременно и кремация, и инхумация. Тази специфична група некрополи се появява в така очертаните територии ориентировъчно към края на VII в. и функционират до християнизирването на Българската държава.”

Позволих си този цитат, защото от него става ясно, че докторантката пояснява териториалния и долната хронологична граница на обхвата на дисертационния труд. Хронологичният обхват е ясен в предложеното заглавие, но географският не е посочен, което дава основание да предложа неговото уточняване, *най-вече по отношение на Долен Дунав, тъй като* обикновено с понятието Долен Дунав се обозначават земите между Железни Врата и Черно море, Карпатите и Стара планина. Добре би било да се отбележи, за да има по-голяма яснота по отношение на териториалния обхват на биритуалните некрополи, които са предмет на изследване.

В сравнение с границите на Долен Дунав докторантката е много по-обстоятелствена за мобилността на границите на Салтово-Маяцката култура. Една от непреодолимите трудности е отсъствието на какъвто и да е опит да се съберат, анализират и синтезират некрополите в макар и мобилните граници на тази култура. В това отношение ще добавя, че Мария Христова познава много добре не само чуждестранните публикации и дисертации, тясно свързани с темата за материалната култура, но и част от паметниците. Представени са причините, които са предизвикали дисертантката към разглеждане в цялост на различни аспекти на явлениято „биритуализъм”. Разбира се, съвсем естествено е, че авторът е изложил целите и методите на изследването, като отбелязва акцентите на труда си. Сам по себе си такъв подход е интересен, организирано използван. Точно и ясно са формулирани насоките в диренията на автора: въпросът за приемствеността в погребалните практики, за социалното и културното значение, за връзката с формирането и утвърждаването на

практиката при изграждане на гробните съоръжения и на погребалния инвентар. Трудностите, които са съпътствали и съпътстват изследователите на погребалните практики, на биритуалните некрополи култура не са подминали и Мария Христова. Тя с основание споделя , че „посочените от нея трудности (за проучвателите – К.П.) се превърнаха в бариера и за автора на тези редове”.

Дисертационният труд се базира на достатъчен брой проучени некрополи и единични гробни находки, оставени в продължение на няколко столетия между Долен Дунав, Каспийско море до северните склонове на Кавказ. В дискусиите тя е толерантна, липсва агресивност. Коректността към колегите, които са ѝ предоставили материали, публикации и непубликувани паметници е ясно очертана в дисертационния труд.

Относно хронологията и периодизацията на биритуалните некрополи с кремация в ареала на Първото българско царство и Салтово-Маяцката култура е привлечен не само разнообразният керамичен материал, но стиловите особености на коланните апликации, които подсказват, че населението, което е оставило гробовете с кремация в този ареал, е различно по своя произход. Не би ли могло това богато разнообразие да се дължи и на търговски контакти? Защото след като не са открити работилници и пещи, както за керамични съдове, така и за изработка на коланни апликации в съответните селища, към които принадлежат некрополите, не може да се настоява, че те са местно производство. В последните години Боян Иванов и Оля Пелевина направиха сполучлив опит да коригират досегашните представи за т. нар. „етническа принадлежност” на коланните апликации открити в границите на североизточните земи на Първото българско царство.

Аз няма да се спирам на разработването на темата в отделните глави. Само ще добавя, че докторантката много внимателно и професионално борави с огромния керамичен материал (526 съда). Това много добре проличава в приложените таблици във втора глава, която всъщност представлява критичен анализ на изворовата база на дисертационния труд и основа за аналитичната му част. Статистическите данни дават възможност да се добие реална представа за погребалния инвентар и въз основа на неговото богато разнообразие по отношение на форми и предназначение да се направят изводи относно статуса на погребаните. Като цяло следва да се отбележи, че подобен критичен преглед се прави твърде рядко в българската историография. Именно това показва, че докторантката демонстрира много добро познаване , в повечето случаи – и в

детайли, на археологически ситуации, което ѝ е дало възможност да изработи информационна основа за анализ в отделните глави.

Разглеждането и представянето на биритуалните некрополи е направено на високо ниво, като са проследени основните елементи на погребалния обред, особеностите на гробните съоръжения и погребалните практики, погребалния инвентар. Паралелно с това са проследени отклоненията в ориентацията на гробните ями. Интерес представлява авторовият анализ и интерпретация на този вид некрополи, в които се откриват находки, предоставящи възможност за проследяване на гробове отнасящи се до отделни етнически групи. Погребалните обреди през този период в българските земи са поставени в контекста на културно – историческото развитие на Долнодунавския басейн. И тук много ясно се открояват нейните изводи, които в някои отношения не съвпадат с мненията на някои от проучвателите.

Хронологията на тези некрополи се основава, както на богатия и разнообразен нумизматичен материал, така и на коланните гарнитури, керамични и метални съдове. Във връзка изясняване на датировката на някои от апликациите открити в редица гробове, са разгледани подробно мненията и анализите на А. Комар, Гавритухин, Н. Фонякова, Св. Плетньова. Именно тук Мария Христова отправя критична бележка: „Несигурната стратиграфия на някои гробни комплекси обаче предизвиква известен скептицизъм по отношение на направените от автора изводи”. Логично би било тук тя да разгърне своите съображения. Убеден съм, че в една бъдеща публикация това тя ще го направи.

В своето изследване тя привлича и допълнителни доказателства, т. нар. в превод „артефакти на социалното разслоение”. На тази база тя достига до не по-малко интересни изводи относно обособяването на отделни локални групи, като уверено отбелязва, че по признака „полагане предимно по гръб с изпънати крайници” не могат да бъдат обособени отделни локални групи. Анализът е структуриран в две нива: Първото следва разглеждане на погребалните обреди в рамките на археологическите култури в българските земи в един удачен алгоритъм – некропол и гробни съоръжения; индивид/и и антропологични данни; инвентар; датиране и културна принадлежност. Във второто ниво погребалните практики са поставени в контекста на разпространение на отделните археологически култури, като са потърсени общите черти в различията за отделните райони.

По отношение на хронологията на разгледаните некрополи Мария Христова привлича хронологични индикатори, като на първо място поставя керамичните съдове; следват коланните гарнитури, които макар и слабо да са представени в гробния инвентар, едни от тях насочват към първата четвърт на VIII в., други към средата на VIII в, а трети – в първата половина на IX в.

Некрополите с прояви на биритуализъм в ареала на Салтово-Маяцката култура и Първото българско царство (Дунавска България и проявите на биритуализъм в Източноевропейските степи деликатно са разгледани от Мария Христова. Тя с основание отбелязва, че те имат продължителна сложна традиция и бележат гранични периоди от време, които дават възможност да се проследят етно-демографските размествания. Във връзка с теоретичното третиране на някои въпроси, свързани с биритуализма, тя обособява няколко групи. Паралелно с това тя проследява географското разпространение и контактните зони на биритуалните некрополи; гробните съоръжения – ямни и урнови. Сумираните данни от разгледаните групи некрополи подсказват, че население с общ произход погребва своите мъртви по два различни обряда. Направеният от нея анализ както на керамичния материал, така и на останалата част от погребалния инвентар ѝ позволява да представи типо-хронологична скала на керамичните съдове (видно и от табло XIV). Табличният вид на представяне представлява добро и полезно допълнение към изказаните съждения. Благодарение на подробния професионален анализ тя ясно обособява няколко хронологични групи. Паралелно с това тя е уловила хронологическите индикатори, което е още едно доказателство за уменията да работи с публикуван материал.

Доброто познаване и владеене на материята дава основание на Мария Христова да влезе в дискусия с авторитетни изследователи относно придвижването на българите в посока юг – по линията Добрич – Нови Пазар и писменото сведение, че „те са дошли до т. нар. Варна, близо до Одесос” (с. 135). И тук ще добавя, че при публикуването на дисертационния труд добре би било по-подробно да разгледа този въпрос, тъй като през последните години се появиха няколко публикации, които са в разрез за археологическите данни.

Другият кръг от проблеми тясно свързани с произхода на ранносредновековната керамика от Първото българско царство, с влиянията и развитието ѝ са много отчетливо и задълбочено разгледани от докторантката. При обработката на керамичния материал

докторантката е използвала няколко метода: класификационен, сравнително-аналитичен, графичен и количествено статистически. Тяхното прилагане дава основание да се доверим на направените изводи по отношение на генезиса на прабългарската керамика.

В заключението (с.163-168) изводите от анализа в гл. I-III са представени обобщено. Без да повтарям посоченото по-горе, ще обърна внимание на факта, че заложената в изследването идея, добива своята цялост, като в резюмиран вид са представени изводите от аналитичната част, обвързани с културно-историческото развитие през VII-IX век в Долнодунавския басейн.

В заключение бих искал да отбележа:

1. Темата на дисертационния труд е добре подбрана.
2. Трудът е добре структуриран, в него критично са анализирани всички гробни комплекси. Част от тях са коректно културно определени.
3. Изведени са основните черти на погребалните обреди за отделните региони. Те са разгледани както в рамките на археологическите култури от епохата не само в днешните български земи.
4. Направен е удачен опит за реконструиране на погребалните обреди и погребален „инвентар”, като са изведени общите черти, така и регионалните различия за цялата изследвана територия.
5. Използваната литература е изчерпателна, каталогът и илюстрациите са изработени на високо научно ниво.
6. По темата на дисертацията са публикувани 3 статии.

Мария Христова е започнала сериозната си ориентация и специализация в трудна област, където има бъдеще като специалист, който би трябвало да продължи все така да задълбочава познанията си. Предложеният дисертационен труд показва нейните добри възможности на изследовател при анализ и синтез на една спорна, не много ясна, все още, но много важна материя за изучаването на основите на българската средновековна цивилизация. Прави впечатление високата професионална и езикова култура, което не е качество за пренебрегване.

Всичко това ми дава основание да предложа „придвижване на процедурата” за защита на дисертационния труд на Мария Христова.

Независимо от положителното ми отношение към дисертационния труд на Мария Христова си позволявам няколко колегиални препоръки. В по-голямата си част те са от техническо естество:

1. Да се състави карта на биритуалните некрополи в границите на Първото българско царство, а не само на тези в североизточна България.

2. Уеднаквяване на начина на изписването на цитираните автори (при едни личните имена са изписани изцяло, а при други само началната буква). Към тази препоръка ще добавя, че няма практика да се изписват звания и титли към съответния автор или изследовател.

3. Да се изчистят някои термини, които дълбоко са се „загнездили“ в археологическата литература. Пример: ние откриваме и проучваме гробове, гробни съоръжения, а не „погребения“, „погребение“.

4. Има доста печатни грешки, които са неизбежни, но все пак правят лошо впечатление редом с използването на пълния член.

Направените от мен препоръки не омаловажават огромният положен труд, великолепните приложения, каталога, приносния характер и достойнствата на дисертационния труд на Мария Христова. Те са продиктувани най-вече от желанието да се насочи дисертантката към повече възможности на изследването.

С оглед на посочените приноси си позволявам да препоръчам на почитаемото жури да присъди на Мария Грозданова Христова образователната и научна степен **доктор**.

5 октомври 2011 г.

В. Търново

Рецензент:

(Проф. дин Казимир Попконстантинов)